

**AZƏRBAYCANDA DİN TƏDRİSİ TƏCRÜBƏSİ:
“ZÜBDƏTUL-İSLAM” VƏ “ŞƏRAİUL-İSLAM” ƏSƏRLƏRİ
NÜMUNƏSİ ƏSASINDA**

*i.ü.f.d. Əhməd Niyazov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi,
ahmedniyazov@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Mədəniyyət tarixində dini ədəbiyyatın rolu böyükdür. Bir həqiqətdir ki, bu gün arxiv materiallarının böyük bir qismini məhz bu sahəyə aid əlyazma əsərlər təşkil edir. Onlar arasında İslam dininin əsas dini biliklərini cəm edən və “əl kitabı” kimi istifadə edilən “Elmihal” ənənəsi tədqiq obyektinə olan bir məsələdir. Müxtəlif dövrlərdə İslam alimləri dinin əqidə, ibadət, gündəlik həyat tərzini, ədəb-əxlaq qaydaları, dualar və bəzən də böyük peyğəmbərlərlə bağlı xüsusi məlumatları cəm edərək müxtəsər əsər yazmış və xalq arasında dinin prinsiplərinin asan öyrənilməsinə nail olmuşdur. Bu ənənədən bəhs edərək onlar arasında xüsusi yeri olan iki əsər haqqında danışmaq bir töhfə olacaqdır. Əsas odur ki, bu dövrdə onları məqalə halında tanımaq və mədəniyyət tarixi baxımından əhəmiyyətindən danışmaq onların yazılması qədər mühüm bir iş olacaqdır.

Açar sözlər: elmihal, mədəniyyət tarixi, ənənə, əsərlər, arxiv, ibadət, ədəb qaydaları

Giriş

Müsəlman mədəniyyət tarixinin elmi qaynaqlarının zənginliyinə rəğmən hələ də tədqiq edilməsi vacib dövr və bölgələr bir xeyli mövcuddur. Hərçənd postsovet məkanında arxivlər gün üzünə çıxdıqca, bunun nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etdiyi daha aydın görünür. Belə ki, çox da uzaq olmayan XIX əsr Qafqazında, xüsusilə də Azərbaycan dini ədəbiyyatı (məntiq, fiqh (islam hüququ), təfsir, hədis, təsəvvüf, sərf, nəhv və sair) baxımından canlı bir dövrün orijinal mətnləri ilə zəngindir. Əksər dövrlərdə sistemli bir mədrəsə ənənəsi ilə köklənmiş elmi fəaliyyətlər bəzən bölgəyə xas ənənələr meydana gətirmişdir. Bu səpkidə məqaləmiz Azərbaycanın tarixi

keçmişinə aid din tədrisi ənənəsinin töhfəsi olan iki əsər – “Zübdətul-İslam”¹ və “Şəra`iul-İslam”² haqqındadır.

A. Azərbaycanca mədrəsə ənənəsinə ümumi baxış

VII əsrdən başlayaraq digər İslam ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da elmi fəaliyyət mədrəsə üsul-idarəsi şəklində olmuşdur. “Mədrəsə” (مدرسة) ərəb dilindən alınma söz olub, lüğət mənası ilə “dərs təlim yeri” deməkdir. Geniş mənada isə bugünkü orta məktəb və ali təhsil səviyyəsində təlim və tədrislə məşğul olan təhsil ocaqları olmuşdur. Bu məktəblərdə tədris, əsasən, ərəb dilində aparılır, dini biliklərlə yanaşı, təbabət (tibb), dil, fəlsəfə, hüquq, məntiq, riyaziyyat və s. dünyəvi elmlər öyrədilirdi. Xalqın öz dilində tədris edilən ədəbiyyat heç də az olmamışdır. XX əsrin əvvəllərində isə türkdilli məktəblərdə tədris edilən din dərsləri tamamilə Azərbaycan türkcəsində olmuşdur.

Azərbaycanda elə dövrlər olmuşdur ki, mədrəsələrdə elm və təhsilin vəziyyəti o dövr üçün bir çox İslam ölkələrinə nisbətən daha yüksək səviyyədə olmuş; elmin, təhsilin, maarifin inkişafında, demək olar ki, əsl intibah mərhələsi keçmişdir. Birbaşa elm mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərən bu məkanlarda bəzən həm təhsil və tədris işləri aparılır, eyni zamanda, irfan yolu prinsiplərini nümayiş etdirən mənəviyyat fəlsəfəsinə üstünlük verilirdi. Bəzi dövrlər vardır ki, bu ərəfədə mədrəsələr xüsusi diqqət cəlb edən fəaliyyətləri ilə fərqlənmişdir; məsələn: XIX əsrdə mədrəsələr elə bir güclü təlim yolu keçmişdir ki, məşhur qafqazşünas, dilçi alimi Pyotr Karloviç Uslar o dövr üçün yazırdı: “Əgər xalqın savadlılıq dərəcəsi dini məktəb nisbətində götürülsə, onda Qafqazın bu hissəsi Avropanın maariflənmiş xalqlarını çoxdan arxada qoymuş olar” (Габуниа 1992, 24). Hətta buradakı maarifçilik bölgəyə səfər edən Qərb mütəfəkkirlərinin belə təəccübünə səbəb olacaq bir keyfiyyət göstərmişdi (Бартолд 1963, 417-418; Крачковский 1960, 571-616; Плотто IV/67; Xulufu 1934, 3).

Azərbaycanda başlanğıcdan bu günə təkə dini yox, həm də dünyəvi ədəbiyyata üstünlük verilmiş, elmsiz bir dinin mümkün olmayacağı prinsipi bir meyar olaraq qəbul edilmişdir. Mədrəsələrin təlim və tədris strukturunda bunu asanlıqla müşahidə etmək mümkündür (Niyazov 2015, 47); məsələn: məntiq elminin tədrisində XIII əsr filosof alim Əsiruddin Əbhərinin (ö. 663/1265) “İsaqoci”si kimi məntiq kitabının tədrisi və ona yazılan şərhələr, haşiyələr ən çox istifadə edilən əsərlər olmuşdur. Bu sahədə bölgələrdə yerli ədəbiyyatdan da istifadə edilmişdir ki, “İsaqoci” şərhinə

¹“Zübdətul-İslam” əsərinin hal-hazırda bizə məlum olan iki əlyazması mövcuddur və hər ikisi də şəxsi kitabxanalarda saxlanılır. Digər bir nüsxə isə Zaqatala Tarix və Diyarşünaslıq Muzeyi əlyazma əsərlər fondunda mühafizə olunur ki, bu, əsərin 1911-ci ildə (Timurxan Şura) Mavrayev mətbəəsində əski əlifba ilə çapdan çıxmış yeganə nüsxədir. (ЗКМ КП – 6590). Əsərin 1970-ci ildə əl ilə köçürülmüş nüsxəsi də bu fondda qorunur. (ЗКМ КП –6685.)

²“Şəra`iul-İslam”ınəski əlifba ilə yazılmış bir nüsxəsi M. F. Axundov adına Azərbaycan Respublika Ümumi Kitabxanasında qorunur. Kitabı 1911-ci ildə “Məktəb” jurnalı mətbəəsində çap edilmişdir.

yazılmış Numan ibn Şeyx Səid əş-Şirvaninin “حاشية علي شرح إساقوجي / Haşiyətu alə şərhi İsaqoci” haşiyə kitabı buna ən gözəl misaldır (3KM KPI – 240).

Məntiq sahəsində digər bir ədəbiyyat qarabağlı alim Mövlana Məhəmməd Əmin ibn Sadrul-İmam əş-Şirvaninin yazdığı “جهة الوحدة / Cihətul-vahdə” əsəridir ki, kitab hər bir mədrəsədə istisnasız oxudulmuşdur³. Əsər məntiq fənni ədəbiyyatı içərisində “ملا اغلي / Molla aqli” kimi tanınmış və bu adla məşhurlaşmışdır. Dövrün əhəmiyyət kəsb edən qiymətli əlyazma ədəbiyyatı olması baxımından, tələbələr onun üzünü kəçürərək bir-birlərinə hədiyyə kitab kimi bağışlamışlar (3KM KPI – 6569).

Sovet ədəbiyyatında yazılanların əksinə, mədrəsələr heç də hakim təbəqə tərəfindən kortəbii idarə edilən, əl-qolu bağlı qalan “mollaxana”lar deyildi. Bölgədə yetişmiş alimlər heç də elmə, biliyə, inkişafa qarşı çıxan “ruhanilər” deyildilər; əksinə, onlar yüksək intellektual səviyyəli, mədəni və vətənpərvər təbəqə idilər. Eyni zamanda, onlar Çar Rusiyasının xristianlaşdırma siyasətinə qarşı çıxan, xalqın milli-mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdırılmasına razı olmayan ziyalı sinif idi.⁴

Bioqrafiya məlumatlarına görə dərslər, əksər etibarilə mədrəsələrdə tədris edilirdi, ancaq bəzi alimlər mədrəsə xaricində də dərs fəaliyyəti ilə məşğul olurdu. Bəzən də fərdi olaraq tələbələri ilə mütaliə edir, onların ehtiyacı olan kitabı yazıb ona təqdim edəcək qədər qayğıkeş davranırdılar (3KM KPI – 6569; Alkadari 1913, 222).

Tədris edilən dərslərin mahiyyətinə nəzər salsaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, dərslər müəyyən plan və proqram daxilində, kitabların mətn, şərh və haşiyələrlə bir-birini tamamlayıcı tərzdə tədris edilirdi (Baqini 1996, 513-514). Dərslər, kitablar və dərsliklər arasında olduğu kimi, tələbə və müəllimlərin düşüncə-fikri təmayülləri arasında da bütünlük və paralellik olduğunu görmək mümkündür.

Məqalənin mövzusu olan “elmihal” kitablarının müəllifləri də məhz ictimaiyyətdə bir tərəfdən, üləma arasındakı mübahisəli məsələlərin öyrənilməsi üçün səy göstərən, digər tərəfdən, ictimaiyyəti maarifləndirici fəaliyyət aparmaqla xalqın ehtiyacı olan bilikləri tədris etməklə məşğul idilər.

B. Elmihal ənənəsi

Elmihal tərkibi “hal” və “elm” sözlərindən ibarətdir. Əsas dini bilikləri ehtiva edən əl kitabı kimi, “elmihal” kəlmə olaraq davranış qaydaları mənasına gəlir. Dini termin kimi isə əqidə, ibadət, gündəlik həyat tərz, ədəb-əxlaq qaydaları, dualar və

³ Məhəmməd Əfəndinin “جهة الوحدة / Cihətul-vahdə” əsəri əslində məntiq elmi ilə məşğul olmuş alimlərin dərin mübahisələrinə səbəb olmuşdur. Bəzi alimlər bu əsərdəki fikirləri tənqid edən yazılar yazarkən, bəzi uləma da Məhəmməd Əfəndinin mülahizələrini dəstəkləyən mahiyyətdə yazılar qələmə almışlar. Dağıstanın ilk məntiqçi alimlərindən Qurban Əli Axalçı kitabqarşı ilk tənqidi yazılar yazan alimdir. (Bax: Kayayev 2012, 128)

⁴ Sovet ideologiyasında keçmişə düşmənçilik siyasəti həmişə alqışlandığı üçün mədəniyyətə düşmənçilik ruhunda yetişən bəzi kütlələr meydana gəlmişdi. Ona görədir ki, onlar xalqın milli dəyərlərinin keşiyini çəkən mədrəsə təbəqəsinə “fanatiklər” deyəcək qədər cürət etməklə əslində tarixinə, soy- kökünə və mənaəviyyətə düşmən kəsilmişdilər. (Daha geniş bax: (Niyazov, Bakı 2016, 141.)

bəzən də böyük peyğəmbərlərlə bağlı xüsusi məlumatların qeyd edildiyi kitabı ifadə edir (D.İ.E. 22/139). Eyni möhtəvaya sahib əsərlər bəzi coğrafiyalarda “Risalə”, “Tövzihul-Məsail” (məsələlərin izahı) və yaxud “Fiqh” kitabları adlandırılmış, din tədrisində müxtəsər əsər ənənəsi halını almışdır.

X əsrdən etibarən, İslam alimləri bu metoddan istifadə edərək, həm də xalq arasında dini biliklərin öyrənilməsini təmin edirdilər. Bu ənənə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif formalarda, bəzən risalələr, bəzən kiçik, yaxud böyükhəcmli kitablar, bəzən sərh və haşiyələrlə də genişlənmiş formada yazılırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakı və Gəncə kimi müxtəlif mərkəzlərdə əski əlifba ilə elmihal dərsliləri çap edilərək ibtidai məktəblərdə tədris edilmişdir; məsələn: Gəncə Ali İbtidai Məktəbinin türk dili müəllimi Mirzə Abbas Abbaszadənin hazırladığı “Şəriət dərsi” kitabı bir elmihal ənənəyə idi. Kitab Gəncə müəllimləri tərəfindən təsdiqlənərək, Bakıda 1917-ci ildə “Orucov qardaşları” nəşriyyatında çap edilmiş və ikinci şöbənin dərslilik kitabı olmuşdur (web2.anl.az).

Mədrəsə/məktəb əhli xaricində cəmiyyətdə hər təbəqədən insanların dini mətnlərə müraciəti və dini ehkamı öyrənmə cəhdi bəzən zərurətə çevrilirdi. Demək olar ki, elmihal ənənəsinin meydana gəlməsi üçün əsas səbəbdə bu olmuşdur. İstər elmihal, istərsə də tövzihul-məsail kitabları həm dinin əsas prinsiplərinin müxtəsər halda cəm edilməsi ilə yanaşı, həm də ərəb dilindəki mürəkkəb dini ədəbiyyatın, eyni zamanda, xalq tərəfindəndə başa düşülməsini təmin etmək məqsədi ilə qələmə alınır; məsələn: qubalı Alacaxorili Zəkəriyyə Əfəndinin müəllifi olduğu “Şəraiul-İslam”⁵ elmihal əsəri belə bir üst qapaq yazısı ilə çapdan çıxmışdır:

“Əhlus-sünnə vəl-cəmaat məzhəbində olan əhali üçün əqaidi-diniyyə və əhkami-şəriyyəsi babında bir töhfədir”.

Qaynaqlardan məlum olur ki, mədrəsə təhsil sistemində müəyyən bir ardıcılığa riayət edilirdi. Bu sistem içərisində elmihal bilikləri tələbələrə hələ ibtidai təhsil mərhələsində ikən tədris edilirdi (Baqini 1996, 513-514). Hər şeydən əvvəl başlanğıcda Qurani-Kərim təcvid qaydaları və müxtəlif qiraət üsulları ilə birlikdə öyrədilirdi. Buna müvəffəq olduqdan sonra, xüsusi qabiliyyət göstərən şagirdlər Quranın hifzini tamamlayaraq həm də hafiz olurdular⁶ (Tuhfətul-Əhbab 1914, 191). Bu mərhələdən sonra iman və ibadətə bağlı biliklər mənimsənilməli idi ki, bu müddətdə dərslilik kimi müəyyənləşdirilmiş bir elmihal kitabı mütaliə edilərək, ibadət əsasları tədrisi həmin kitab əsasında yerinə yetirilirdi.⁷

⁵ Əski əlifba ilə üçüncü dəfə nəşr edilmiş nüsxə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi kitabxanasında saxlanılır.

⁶ Osman Əfəndi Saxurinin qeydlərinə görə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsindəki mədrəsə fəaliyyətlərində ilkin mərhələdə Hafizi-Quran olmağın bəzən adətdən sayıldığı vaxtlar da olurdu.

⁷ İstər mədrəsə tədrisində, istər fərdi olaraq alimlərin yanında təhsil almaq müəyyən bir sistemə tabe olmaqla mümkün idi. Bir neçə mərhələdən keçməklə müəyyənləşdirilmiş təqribən 30-a yaxın dərslilik mütaliə etməklə olsa da, daha çox hifz etmək lazım gəlirdi. Eyni zamanda yazaraq öyrənmək də

Elmihal kitablarının əsas xüsusiyyəti bu idi ki, tək bir düşüncə əsasında formalaşdı. Müqayisə və ixtilafli mövzulara yer verilmir, müəyyən prinsip və qaydaların sadə üsullarla öyrədilməsi hədəf və məqsədi güdüldü. Buna görə də mötədil və təəssübdən uzaq üslubda tərtib edilirdi.

Elmihallar, həm də xalq tərəfindən istifadə edilmək məqsədilə yazıldığı üçün adətən, xalq dilində olurdu. Ancaq ərəb dilində yazılmış müxtəsər elmihallardan istifadə etmənin ənənə halı aldığı vaxtlar da olmuşdur. Bu, mədrəsə üsul və qaydalarına riayət etməklə bağlı bir şey idi. Bu üsula görə tədrisin ilkin mərhələsində hər hansı bir elmihal kitabını mütaliə etmək vacib idi. Azərbaycanda son əsrlərə qədər bunun nümunələri ilə rastlaşmaq mümkündür; məsələn: “المختصر الصغير/ əl-Muxtasarus-Sağir” kitabı elmihal kimi təməl dini biliklər mahiyyətində iman və islamın şərtlərini əzbərləmək, dini ehkamı öyrənmək və ibtidai biliklər əldə etmək üçün tədris edilirdi (Baqini 1996, 513).

Azərbaycanda elmihal ədəbiyyatı zəngindir. Onlar arasında hazırda bizə məlum olanları belə sadalamaq mümkündür:

- 1) Abdunnafi Ağdaşi “Təlimus-Salat”;
- 2) Hacı Zəkəriyyə Əfəndi “Şəraiul-İslam”;
- 3) Ovacıqlı Məhəmməd Səid “Üç yüz məsələ”;
- 4) Mirzə Abbas Abbaszadə “Şəriət dərsi” və sair.

Məqaləmizin mövzusu olan elmihal kitablarına gəldikdə isə onlardan Abdussalam oğlu Məhəmməd Müskürinin “Zübdətul-İslam” kitabının məhz Azərbaycanda türk dilində yazılan ilk elmihal olması, digəri isə Azərbaycan maarifçisi Muxtar Əfəndi Əfəndizadəyə aid olması ilə seçilir.

I. “Zübdətul-İslam”

Əlyazma əsərin adı “Zübdətul-İslam” İslamın özəyi mənasında ərəb dilində olsa da, kitabın dili Azərbaycan türkcəsindədir. Qismən ərəbcə və Osmanlı türkcəsində sözlərdən istifadə edilmişdir. Müəllifi Abdussalam oğlu Məhəmməd Müsküridir.⁸ Müəllif özü barədə əsərdə belə məlumat vermişdir:

“Bundan sonra Abdussalam oğlu Müskürü eydər ki, bəzi dostlarım və din qardaşlarım bəndən iltimas etdilər ki, ərəb lüğətinə qüdrətimiz yoxdur. Türki ləfz ilə gərəkdir ki, bizim üçün bir müxtəsər cəm edəsin” (3KM KII, 4-5).

Müəllif haqqında bunun xaricində hələlik bir məlumatla rastlaşmadıq. Kitabın hazırda bizə məlum olan fərqli üç ədəd əlyazması mövcuddur. Onlar həcmcə 82, 101 və 120 səhifədən ibarətdir. Sadalanan bu kitablar Qəbələ, Qax və Zaqatalada aşkar edilmişdir. Regionda onun fərqli formalarda mövcud olması kitaba olan tələbatdan irəli gəldiyini göstərir. Eyni zamanda, əsərin 1911-ci ildə Timurxan Şurada

---

biliklərə yiyələnmək üçün bir vasitə olmuşdur. Tədris üsulunda əsasən bir ardıcılığa riayət edilirdi: a) Quran-i Kərim/Elmihal b) Ərəb dili c) Məntiq elm d) Dini elmlər (Niyazov, Bakı 2016, 147.)

⁸ XVII əsrin sonlarından etibarən “Muskur” adı ilə adlandırılan Müskür, bugün Quba və Xaçmaz inzibati rayonları ərazisində yerləşən Müşkür düzüdür. (D.İ.A. 09/165).

Mavrayev mətbəəsində 303 səhifə halında çap edilməsi onun mədrəsə kitabları arasında tədris olunan əsas dərslik kimi istifadə edildiyini və ona olan ehtiyacı göstərir (3KM KPI – 6590). O dövrdə bu mətbəədə çap edilən ədəbiyyatın mədrəsələrdə tədrisi zəruri olan əsas kitablar olmuşdur. Kitaba dair ən son 1970-ci ildə⁹ Yengiyanlı İbrahim Xəlil Əfəndizadə tərəfindən qələmə alınmış əlyazma nüsxəsinin olması erkən dövrə qədər bölgə insanının əl kitabı kimi istifadə etdiyindən xəbər verir.

Əsərin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki bu kitabı elmihal ənənəsinin Qafqazdakı ilk nümunəsi hesab etmək olar. Əsərin giriş hissəsində buna dəlalət edən məlumat belədir:

“Bəzi dostlarım və din qardaşlarım bəndən iltimas etdilər ki, ərəb lüğətinə qüdrətimiz yoxdur. Türki ləfzilə gərəkdir ki, bizim üçün bir müxtəsər cəm edəsin. Dini İslamın üsuluvə fəruu, fərzlərin, sünətlərin, ədəblərin və bunlara oxşayan məsələləri bəyan edib bildirəm. Bən dəxi onların iltimasın qəbula vəqə qıldıqdan sonra türki ləfzi ilə bu risaləni cəm etdim...” (3KM KPI, 4-5).

Mədrəsə ədəbiyyatının ərəbdilində olması xalqın dini ehkamu mənimsəməsini çətinləşdirirdi. İman və ibadət prinsiplərinin öyrənilməsi tələbi ilə tərcümə fəaliyyəti bu zərurətin nəticəsidir.

Əsərin hansı əsrdə yazıldığı məlum deyil. Elmihalda ibadət əsasları ilə bağlı o dövr üçün qeyd edilən bəzi məlumatlar, heç olmasa, onun hansı əsrə aid olduğunu bizə xəbər verə bilər. Qeyd edək ki, əsərin qələmə alındığı dövrdə zəkat hesabları üçün “əşrəfi”¹⁰, “axça”, “şüşə qızıl” və “şahi”¹¹ pul vahidləri ilə, kilo və batman¹² kimi ağırlıq ölçü vahidləri istifadə edilmişdir. Tədqiqata ehtiyacı olmaqla birgə əsər XVIII-XIX əsrlərə şamil edilə bilər.

Şafei məzhəbi alimlərindən olan Müsküri, Zübdətül-İslam əsərini giriş, kitab, bab, fəsil, məsələ kimi başlıqlar altında mövzulara ayırmışdır. Təkcə namaz mövzusu “kitab” başlığı (kitab-salat) ilə verilmiş, qalan bütün başlıqlar “bab”lara görə ayrılmış, alt başlıqlar “fəsil”, fətvə mövzuları isə “məsələ” adı ilə verilmişdir. Kitabın mündəricatı belədir: İman, İslam, sünne, təharət¹³, nəcasət, vudu¹⁴, məsh, qüsl, təyəmmüm, salat, zəkat, savm¹⁵, Həcc, fəzilətül-Məkkə, ziyarətül-Mədinə, udhiyyə¹⁶, əqiqə¹⁷, riddə¹⁸, bey¹⁹, tətimmə²⁰, nikah, halalvə haram, sifətül-cənnə və əhluhə²¹,

⁹ Əlyazmanın katibi haqqında belə qeyd edilir: “Hicri 1390-cı il 22 məhərrəm, miladi 29 fevral 1970-ci il. İbrahim Xəlil Əfəndizadə Yengiyani.” (3KM KPI – 6685.)

¹⁰ Misir qızıl pulu

¹¹ Səfəvilər dövrünün pul vahidi kimi uzun müddət istifadə edilmişdir.

¹² Ağırlıq ölçü vahidi. Bir batman altı oqqa, o da 7.7 kq idi.

¹³ Təmizlik

¹⁴ Dəstəmaz

¹⁵ Oruc

¹⁶ Qurban

¹⁷ Qurban növü

¹⁸ Dindən çıxma

¹⁹ Ticarət

²⁰ Kitabın son söz qismi

sifətin-narvə əhluhə²². Kitabın son qismində “Âmentu” (imanın şərtləri) və İslamın şərtləri altı səhifə həcmində şərh edilmişdir.

Adətən, hər başlıq bir hədislə başlayaraq, “Həzrəti Rəsulsallahu aleyhi və səlləmdən şöylə rivayət olunmuşdur ki” başlığı ilə mövzu ilə bağlı bir, yaxud bir neçə hədis qeyd edilmişdir. Hədislər təkcə mətn qismi ilə verilmiş, ancaq rəvayət edəni qeyd etmədən ravisiz təkcə ixtilafli mövzular və ya məzhəb görüşlərini izah edərkən məzhəb imamı, yaxud alimlərin adı qeyd edilməmiş, ümumi ifadə ilə “dəmişlərkə” deyərək sözə başlamışlar. Dövrün çox rastlanan problemlərini də “fəsil”, yaxud “məsələ” adı altında şafeii cihadlarına uyğun izah etmişdir.

Kitabda dinin əsasından olan mövzularla yanaşı, bəzi örfə aid məsələlər də izah edilmişdir. Ədəb, əxlaq qaydalarına əlavə olaraq bəzi halal, haram və hətta nikah kimi əlavələrin qeyd edilməsi xalqın gündəlik ehtiyaclarının nəzərə alındığını göstərir. Bu da bir müsəlmana gündəlik həyatında lazım olan dinin əsas (təməl) biliklərini ehtiva edən bir elmihal ənənəsi olmasına görədir. “Zübdətül-İslam”ın diqqət çəkən cəhəti odur ki, kitabda İslam dininin fərz, vacib və sünnəkimi hökmlərindən başqa, ədəb mövzularına geniş yer verilmişdir.

Ümumilikdə, “Zübdətül-İslam” əsəri bir elmihal kitabı kimi, XX əsrə qədər mədrəsə ənənəsində xüsusi yeri olan bir əsər idi. Mədrəsələrdə İslam ibadət əsasları kimi “elmihal” bilikləri Qurani-Kərimlə birlikdə ibtidai təhsilin əsasını təşkil edən dərslər kimi tədris edilirdi. Kitab sovet dövründə belə xalqın müxtəlif üsullarla təmin edərək oxuduğu bir kitab olmuşdur.

II. “ŞƏRAİUL-İSLAM”

Elmihal ənənəsinin digər bir nümunəsi Muxtar Əfəndi Əfəndizadənin (1880-1975) “Şəraiul-İslam” əsəridir. Məhz bu kitabın məqalə materialı kimi seçilməsi müəyyən bir məqsədə xidmət edir. O da əsərin Muxtar Əfəndi kimi Azərbaycan maarifçisi adı ilə tanınmış maarifçilik tariximizin ən parlaq simalarından birinə aid olması ilədir.

A. Müəllif haqqında

Tarixin yaddaşına Azərbaycan maarifçisi kimi həkk olan Muxtar Əfəndi Əfəndizadə milli ruhun dirçəlməsinə ömrünü həsr etmiş simalardandır. Elm və maarifçilik xidmətləri ilə Azərbaycan istiqlalına təkan vermiş şəxsiyyət olan Əfəndizadənin maarifçilik həyatını aşağıdakı xronologiya ilə belə sadalamaq olar.

Muxtar Əfəndi Əfəndizadə 1880-ci il yanvar ayında Ağdaşın Şəmsabad kəndində dünyaya gəldi. Atasını İsmayıl Yusif oğlu Əfəndizadə dövrün ziyalılarının idi. O, əkinçiliklə məşğul olsa da, mədrəsə fəaliyyəti ilə həm öz kəndi, həm də yaxın kəndlərdə uşaqların yazıb-oxumaları üçün böyük səy göstərmişdir. Bununla yanaşı,

²¹ Cənnət əhli və onların xüsusiyyətləri

²² Cəhənnəm əhli və onların xüsusiyyətləri

“Zeynəddin” adlandırdıqları ədəbi məclisə başçılıq edirdi. Muxtar Əfəndizadə belə bir mühitdə böyüdü (Kərimova 2014, 542).

O, yeddi yaşında ikən atasının tələbəsi olmuş Hacı Əziz Əfəndi onu Göyçayın Qarabağlar kəndinə gətirmiş və orada bir neçə ay oxutmuşdur. Sonra Hacı Məhəmməd Əfəndinin Ərəbocağ kəndindəki mədrəsəsində oxumuşdur. Əfəndizadə əsas təhsilini bu mədrəsədə almışdır. Sonra isə şəmsabadlı Şükür Əfəndi və Qolqətli Hacı Səlim Əfəndidən nəhv, məntiq, münazirə və əqaid kimi elmləri, Üçqovağlı Hacı Abdullah Əfəndidən isə ədəbiyyat elmini öyrəndi. Fəlsəfə elmini almaq üçün Qubaya, Qazı Məhəmməd Əfəndinin yanına getdi (“Təhsil” 2014).

O, Qubada ilk dəfə “Üsuli-cədid” məktəbi açdı (1904); “Nəşri-irfan” cəmiyyəti yaratdı (1906); “Darul-irfan” məktəbi açdı (1906); 50-yə qədər ölkədən qəzet və jurnalın gəldiyi “Qiraətxana” maarif ocağı açdı (1906); Ağdaşda teatrın ilk təsisçisi oldu (1908); Şamaxı zəlzələsində yetim qalan uşaqlar üçün kimsəsiz uşaqlar evi açdı (1908); “Səadət” qız məktəbi açdı (1909); Sədi Şirazinin “Bostan” əsəri (1936) ilə “Gülistan”(1966) əsərlərini tərcümə etdi, ali məktəblər üçün “Miftahu lisanul-arab” (1944) və 4-5-ci siniflər üçün isə “Ərəb dili” (1966) dərslikləri hazırladı (ŞƏRQ, 2014).

Əsrin əvvəllərində açılan məktəblərin sayı artsa da, onların əksəriyyəti qısa müddətdə bağlanmağa məcbur olurdu. Muxtar Əfəndinin maarif ocaqları sovet quruluşuna qədər davam etdi. Onun açdığı məktəblər xalqın vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərirdi.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da onların əksəriyyəti fəaliyyətini davam etdirmiş, xalqın milli-mədəni irsinin çox sayda davamçı simaları məhz bu ocaqlarda yetişmişdir.

Muxtar Əfəndinin Azərbaycan maarifçilik tarixində ən diqqətəlayiq cəhəti o dövrün rus-tatar məktəblərindən fərqli olaraq türkdilli məktəblər açılmasına təşəbbüs etməsi və buna nail olmasıdır (Ağayev, “525-ci qəzet”). Mirzə Muxtar bütün ömrünü müəllimlik sənətinə həsr etmiş, çətin vaxtlarda bəzən açdığı məktəblərdə özü dərs demişdir. O, Azərbaycan istiqlalına ən böyük töhfə təqdim etmişdir ki, o da elm və maarifçiliyin keşiyində durması olmuşdur.

Bütün bu misilsiz xidmətləri yanında İslam dinini və onun ehkamını bilən biri olaraq açılan məktəblərdə şəriət dərslərini tədris etməsi idi. O, özünün hazırladığı “Şəraiul-islam” kitabını 1911-ci ildə “Məktəb” jurnalının “Elektrik” mətbəəsində nəşr etdirmişdir. Kitab o zamankı məktəblərin aşağı sinifləri üçün dərslik vəsaiti idi. Muxtar Əfəndizadənin bu elmihaldan başqa dini ədəbiyyata dair başqa bir əsərinə rast gəlmədik.

B. Elmihal haqqında

Kiçikhəcmli bu elmihal kitabı bütövlükdə sual-cavab şəklində hazırlanmışdır. Elmihal kitablarında ümumi bir qayda olaraq, hər bir mövzu əsas prinsipləri ilə müxtəsər halda qısa cümlələrlə ifadə edilmişdir.

Kitabın “Şəraiul-İslam” adı ərəbcə olub, İslamın qaydaları deməkdir. Azərbaycan türkcəsi ilə hazırlanmışdır. Kitabın mündəricatı iman əsasları, namazın

fəzrləri, təyəmmümün fəzrləri, vaxt, namazın rükunləri, İslamın şərtləri, salavati-şərifə və qunut duasından ibarətdir. Əsərdə oxucuya çatdırılmaq istənilən mövzunun əsas cəhətinin cavab qismi olduğunu düşünsək, onun möhtəvasında sualların cavablara görə hazırlandığı tərtibatı diqqət cəlb edir. Bu da o deməkdir ki, əsər o gün etibarilə insanları düşündürən suallar əsasında yox, mövcud dini biliklər suallar çərçivəsində formalaşdırılmışdır.

Mövzular bəsmələ ilə başlayır. Aləmin varlığı məsələsi ilə iman prinsipləri imanın altı əsasını sırası ilə sadalamaqla davam etmişdir. “Aməntu” adı ilə məşhur olan²³ imanın altı şərti müfəssəl şəkildə verilir.

Üçüncü mövzu namazın fəzrləri haqqındadır. Namazın on iki ədəd fərzi olduğunu qeyd etdikdən sonra, digər elmihal məlumatlarından fərqli olaraq onların namazdan əvvəl sayı ədədinin altı yox, yeddi olduğunu demişdir. Adətən, namazın içindəki şərtlərdən (rükun) olduğu qəbul edilən “iftitah təkbiri”ni Muxtar Əfəndi namaz xaricində bir “şərt” saymışdır (Muxtar Əfəndi 1911, 8). O, dəstəməzin fərz və sünnələrini namazın “hədəsdən təharət” qisminə saymış, fəzrləri dörd, sünnələri altı və hər bir üzvün yuyulmasında oxunması lazım olan duaları təfəsilatı ilə vermişdir. Ardından isə qüsl mövzusunun üç fərzi və altı ədəd sünnəsini sadalamaqla kifayətlənmişdir.

Təyəmmümün fəzrləri xüsusi başlıqla verilmişdir. Digər elmihallardan fərqli olaraq, onun fəzrlərini əllərin torpağa sürtülməsi qisminə iki sayaraq niyyətlə birlikdə üç fərzi olduğunu qeyd etmişdir. Sonra təyəmmüm almağın nə vaxt caiz olduğu yerlər sadalanmışdır (Muxtar Əfəndi 1911,12).

Namazın digər fəzrlərindən “vaxt” xüsusi başlıqla verilmişdir. Muxtar Əfəndi imsaq (sübh namazı) vaxtını dan yeri ağardıqdan gün doğana qədər, əsr namazı vaxtının başlanğıcını isə hər şeyin kölgəsinin iki özü miqdarda olunca başlayacağı görüşünü əsas almışdır (Muxtar Əfəndi 1911, 16).

İşa namazına “yatsu” demişdir. Onun vaxtının isə dan yeri ağarana qədər müddəti olduğunu qeyd etmişdir. Sonra namaz qılmağın məkrüh olduğu vaxtları saymışdır.

Muxtar Əfəndi namazın rükunlərini xüsusi başlıqla beş ədəd saymışdır (Muxtar Əfəndi 1911, 18).

İslamın şərtlərinə gəlinə o, beş ədəd şərti sırası ilə saydıqdan sonra namaz xaricindəki şərtləri daha təfərrüatlı vermişdir. Zəkatın fəzrləri və verildiği yerlər, onların izahı, orucun fəzrləri, başlanğıc və son vaxt müddəti ilə Həccin fəzrlərini sadalamışdır (Muxtar Əfəndi 1911, 19-23). Sonunda isə salavati-şərifə və hənəfi məzhəbi üzrə qunut duası xüsusi başlıqlarda qeyd edilmişdir.

---

²³Qeyd etmək lazımdır ki, Maturidi etiqad əsaslarının öyrənilməsində iman haqqında “aməntu/altı şərt” prinsipi tarixi keçmiş olan bir düşüncə metodudur. Ancaq onun bəzi parametrləri müasir dövrdə müxtəlif mülahizələr irəli sürülərək tənqid hədəfinə çevrilir. Əfsuslar olsun ki, məsələyə qeyri obyektiv yanaşmalar bu cürə müzakirələrə səbəb olur. Halbı ki, başda Əbu Hənifənin “Fiqhi-Əkbəri” olmaqla bu düşüncəni əsas alan hər bir əsər istinadgah olaraq məşhur “cibril hədisi”nə görə tərtib edilmişdir.

Kitabın mündəricatının sistemli olduğunu qeyd etmək çətindir. O dövrün elmi halları ilə müqayisədə, bu kitabın məhdud çərçivədə hazırlanması onun tədris edildiyi yer və şərtlərin geniş olmadığını göstərir. Eyni zamanda, onun tərtibatının planlı və sistemlik yox, sualların adı qaydada sıralanması, başlıqların nizamsız hazırlanması əsərin xalqın tələbatını ödəmə məqsədi ilə ərsəyə gətirildiyini göstərir. Hərçənd, kitabın ibtidai siniflər üçün dərslik möhtəvasında hazırlandığı da qeyd edilir (Ağayev 1994, 54). Həmçinin dil baxımından da xalqın başa düşüləbiləcəyi qədər sadə bir üslubda, sualların aydın, cavabların asan və anlaşılan izahla verilməsi eyni məqsədi güdən bir tərtibat olduğundan xəbər verir. Mirzə Muxtarın müəllifi olduğu kitabların bir xüsusiyyəti xalq dilinə yaxın olması idi (Ağayev 1994, 54).

Kitabda, adətən, üləmanın əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilən mövzular öz əksini tapmış, ixtilafli məsələlərə yer verilməmişdir; məsələn: Üzeyir, Loğman və Zülqərneyn kimi peyğəmbərliyi mübahisəli olan mövzulara toxunmayaraq, ümmətin icma etdiyi Qurani-Kərimdə 25 peyğəmbərin Allah tərəfindən bizə bildirildiyini qeyd etmişdir (Muxtar Əfəndi 1911, 5). Onların adlarını sadalayarkən, 23 peyğəmbər adı çəkilmiş Eyyub və İlyas adları qeyd edilməmişdir.

NƏTİCƏ

Sovet imperiyasının süqutu bir çox xalqda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının həyatında da siyasi olduğu qədər ictimai baxımdan mühüm tarixi bir prosesin başlanğıcı oldu. Mədəni irsin hər yönü ilə tədqiqatına təkan verildi. Mədəniyyət sahəsində köklü dəyişikliklər baş verdi. O dövrün qadağan edilmiş dini ədəbiyyatı tozlu rəflərdən düşdü və müasir gəncliyin idrakına təqdim edildi. Xalqın tarixi keçmişində din kimi ülvü dəyərlər güclü dövlət və güclü cəmiyyət quruculuğunda verəcəyi töhfələr baxımından götür-qoy edildi.

Arxiv nümunələri arasında diqqəti cəlb edən digər bir tədqiqat obyektəlmihal ənənəsinə aid əsərlərdir. İman əsasları və ibadət prinsiplərinin xülasə şəklinə öyrədilməsi hər müsəlman cəmiyyətində olduğu kimi, Azərbaycanın keçmişində də mövcuddur. Hətta məlum olur ki, əsrin əvvəlində müstəqillik illəri tədris fəaliyyətinin bir qismi də məktəblərdə dini biliklərin öyrədilməsi olmuşdur. Buna görə də müxtəlif dərsliklər tərtib edilmiş və digər fənlərlə birlikdə tədris edilmişdir.

Elmi əsərinin ilk nümunəsi hesab etdiyimiz “Zübdətül-İslam” əsəri bu sərpkidə yazılmış əsərlər arasında ən həcmli kitabdır. Bir neçə əlyazma forması və çap halında mövcud olması əsərdən istifadənin yaygın olduğunu göstərir. Müəllifin iddiadan və mövzulara aid hökmləri müqayisədən uzaq mövqeyi elmi əsərinin ən nümunəvi cəhətidir.

Müskür tarixdə dini mərkəzlərdən olmuşdur. Müəllif burada yetişən məşhur alimlərdən biridir. Onun həyatı haqqında aparılan tədqiqatlar, həmçinin bu əsər haqqında əhəmiyyət kəsb edəcək məlumatlar olacaqdır.

“Şəraiül-İslam”a gəlincə, əsər Azərbaycan maarifçisi ünvanı ilə tanınan Muxtar Əfəndizadəyə aiddir. Kitabın da əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Muxtar Əfəndi elə bir şəxsiyyətdir ki, o deyim yerindədirsə: insanlar var ki, ölmüş olsalar da həyatdadırlar

– məfhumunu xatırladan biridir. Əsrin əvvəllərində məhdud imkanlara və çətin şəraitə baxmayaraq, tədris fəaliyyətlərindən geri durmamışdır.

Ən əsası isə xalqın övladlarının təhsili üçün bütün imkanlarını səfərbər edərkən, Muxtar Əfəndizadənin maarifpərvərliyi mənəviyyat fəlsəfəsindən ayrı olmamışdır. O, tədris fəaliyyətini milli-mənəvi dəyərlər və xüsusilə də dini biliklərlə təkmilləşdirmək məqsədi ilə iman və ibadət əsaslarının dünyəvi fənlərlə birlikdə tədrisini planlaşdırmışdır. Mirzə Muxtar Əfəndi bu səbəbdən ibtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərin dini biliklərə yiyələnməsi üçün “Şəraiul-İslam” (İslamın qaydaları) adı ilə elmihal kitabı tərtib etmişdir.

“Yaşayan elm” mənasında işlənən “elmihal” qaydalar toplusu hər dövrdə İslam alimləri tərəfindən müxtəlif üsul və tərtibatda hazırlanmışdır. Ölkəmizdə bunun tarixi təcrübəsini başlanğıc və son nümunələri ilə görməyə çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ağəli, Muxtar Əfəndizadə, Bakı. “Sabah” nəşriyyatı, 1994 .
2. Alkadari Hasan Əfəndi Kurəvi əd-Dağıstani, “*Divanul-Məmnun*” Timurxan Şura 1913.
3. Baqini Şueyb ibn İdris, ət-Tabaqatul-Xacəqan ən-Nəqşibəndiyyə və Sadatul-Məşayixil-Xalidiyyəi-Mahmudiyyə, Dəməşq 1996.
4. Diyanət İslam Ensiklopediyası (D.İ.A.)
5. Kayayev Ali, Təracimi-Uləmayi Dağıstan, (Tərcümə: Hasan Orazayev) Grafiker yayınları, Ankara 2012.
6. Kərimova Aygün, “Azərbaycan istiqlalına töhfə verən şəxsiyyət Muxtar Əfəndizadə”, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans, Bakı 2018. ŞƏRQ, İctimai qəzet, 1443876. 14/08/2014
7. Müsküri Məhəmməd Abdussalam oğlu, Timurxan Şura Mirza Mavroyev mətbəəsi, 1911. (Zaqatala Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi (3KM KPI) -6590)
8. Muxtar Əfəndi Əfəndizadə, Şəraiul-İslam, Elektrik Mətbəəsi, Bakı 1911.
9. Niyazov Əhməd, XIX Əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində dini həyat elm və mədrəsələr, Bakı 2016.
10. Niyazov Əhməd, “Kafkasya mədrəsələrinə gənəl bir baxış (Car-Balakən örnəyi)”, Karadəniz Texni Universiteti İlahiyyat Fakültəsi dərgisi Sayı 2/2, Trabzon 2015.
11. Təhsil, Aylıq ictimai jurnal, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Orqanı N:02 (41) Fevral 2014.
12. Osman Əfəndi, Saxuri, Tuhfətul-əhbabil-Xalidiyyə fi şərhil-qasidətil-Mahmudiyyə, Timurxanşura 1914.
13. Xulufu Vəli, Car Döyüşləri Salnaməsi, (Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu Nəşri) Bakı 1934.

14. Zaqatala Tarix və Diyarşünaslıq Muzeyi (ЗКМ КП)
15. Бартолд В., Дагестан, Сочинения, t. 3. М. 1963.
16. Габуня, Генерал Услар и Кавказские языки, с. 24, Эхо Кавказа, No 1. 1992
17. Крачковский И. Ю., Сочинения, t. 6, М. Л. 1960.
18. Плотто А. И. Фонн, *Природа и люди Закавказского округа*, Сборник сведений о кавказских горцах (ССКГ). Тифлис, 1869. Вып. IV
19. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000133194> (22.112018)
20. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=31302pno=2> (22.112018)

д.ф. по теолог. Ахмед Ниязов

**ОПЫТ РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: НА
ОСНОВЕ ПРИМЕРОВ ДВУХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ “ЗУБДАТУЛЬ-ИСЛАМ”
И “ШАРАИУЛЬ-ИСЛАМ”
РЕЗЮМЕ**

Религиозная литература играет большую роль в истории культуры. И это действительно так, на сегодняшний день большинство архивных материалов составляют рукописи. Среди них традиция “Эльмихал”, которая объединяет основные религиозные знания ислама и используется в качестве справочника, является предметом исследований.

В разные периоды исламские ученые, объединяя сведения о религиозных верованиях, поклонении, повседневном образе жизни, морали, молитвах, а иногда даже особенную информацию о великих пророках, создавали свои произведения в виде выводов, в результате чего народ легко изучал религиозные принципы. Говоря об этой традиции, большим вкладом явился бы разговор о двух работах, занимающих особое место среди них. Самое главное - предоставить их в качестве статьи в текущем периоде и рассказать об их значении с точки зрения истории культуры будет столь же важным, как и их написание.

Ключевые слова: Эльмихал, история культуры, традиция, произведения, архив, поклонение, правила поведения

PhD Ahmed Niyazov

**THE EXPERIENCE OF TEACHING RELIGION IN
AZERBAIJAN BASED ON TWO EXAMPLES:
ZUBDAT AL-ISLAM AND SHARAI AL-ISLAM**

ABSTRACT

Religious literature plays a great role in the history of culture. It is the truth that the majority of present archival materials are the manuscripts in this field. Among them, the *Ilmihal* tradition, which unites the basic religious knowledge of Islam and is used as a reference, is the subject of research.

At different times, Islamic scholars created concise works combining information about religious beliefs, worship, daily life, morality, prayers, and sometimes even special information about the great prophets and facilitated people's study of religious principles in a simple way. Speaking about this tradition, a great contribution would be a conversation about two works that occupy a special place among them. To present them as a research article in the current period and to introduce their significance from the point of view of cultural history would be just as important as their creation.

Keywords: *ilmihal, history of culture, tradition, works, archive, worship, rules of moral*

Çapa tövsiyə etdi: i.ü.f.d., dos. M.M.Camalov